

*Quaderns de
la Selva, 13
2001*

CENTRE D'ESTUDIS
SELVATANS

Els antecedents de la remença i els mals usos

GASPAR FELIU

Universitat de Barcelona

JOSEP M. PONS GURI s'ha ocupat de les qüestions referents als mals usos i als seus antecedents en els seus treballs «Document d'aplicació del dret senyorial», «Document sobre la jurisdicció senyorial a Sant Celoni l'any 1203» i «Les cases aloeres i les quadres» (1961),¹ «Motivacions jurídiques de la sentència arbitral de Guadalupe»² i «Relació jurídica de la remença i els mals usos a les terres gironines (segles XIII i XIV). Treball de divulgació».³ Per això m'ha semblat que aprofundir en els antecedents del problema seria un bon tema per a participar en un homenatge tan merescut.

Em proposo examinar l'origen i les primeres mencions dels mals usos, limitant-me als que foren abolits (o millor dit, transformats en un relativament moderat pagament monetari)⁴ a conseqüència de la sentència arbitral de Guadalupe,⁵ tot i que convé no obli-

1. *Circular núm. 6 de l'Arxiu Històric Fidel Fita* (Arenys de Mar, setembre de 1960) i *Ibidem* núm. 7 (desembre de 1960) i núm. 11 (desembre de 1961), respectivament; publicats a: JOSEP M. PONS GURI, *Recull d'estudis d'Història jurídica Catalana*, vol. III. Barcelona, Fundació Noguera (Textos i Documents, 22), 1989.

2. Conferència inaugural del II Col·loqui d'Història Agrària (desembre de 1986); publicat *Ibidem*.

3. JOSEP M. PONS GURI, «Relació jurídica de la remença i dels mals usos a les terres gironines», *Revista de Girona*, separata editada amb motiu del II Col·loqui d'Història Agrària octubre de 1986; magnífic treball de síntesi, a pesar de la humilitat del subtítol.

4. Seixanta sous, o sigui, tres lliures, o el cens corresponent a raó de 5% (vint mil per mil, en llenguatge de l'època), o sigui, 3 sous cada any. Que la compensació només era relativament moderada ho demostren el gran nombre de masos que continuarem pagant durant segles el cens compensatori.

5. *Constitutions y altres drets de Cathalunya*. Barcelona, Joan Pau Martí i Joseph Llopis, estamperers, 1704 (reedició anastàtica, Barcelona, Editorial Base, 1973), Llibre IV, títol XIII, capítol 2, p. 128.

dar que els sis clàssics no eren els únics mals usos existents i citats per la mateixa sentència. Dels abolits sense compensació són especialment rellevants el dret de prendre i maltractar les "toltas et forcias". En aquest treball em cenyiré com he dit als sis mals usos tradicionals, si bé tindrè també en compte les mencions de l'homicidi, que evidentment no és un mal ús, sinó un crim, però que serveix com a test del caràcter originàriament públic dels mals usos.

Freedman⁶ ha dedicat pàgines importants a aquest origen públic dels mals usos;⁷ no pretenc tornar sobre el tema, sinó només examinar en detall la documentació més antiga que hi fa referència per a intentar copsar-ne l'evolució.

Tot i el seu comú origen públic, els mals usos es poden distingir entre els que són d'origen judicial (l'àrsia i la cugúcia) i els que procedeixen de la dependència personal, tan per via de servitud com per via feudal, que són tota la resta.⁸ El punt que ara m'interessa destacar és que, a conseqüència d'aquest origen públic, en principi els mals usos d'origen judicial afecten tota la població i els d'origen servil o feudal conjunts importants de població.

He posat com a límit final de la investigació l'inici del regnat de Jaume I (1213); com diu Freedman,⁹ els anys finals del segle XII i els primers del XIII són el moment en què la servitud va quedar regulada i normativitzada en els termes que tindrà fins a Guadalupe; per tant sembla un bon moment per acabar aquesta investigació sobre els orígens dels mals usos.

La documentació utilitzada procedeix bàsicament de les fonts publicades, però també dels pergamins de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, sèrie Cancelleria, corresponents als comtes i després als comtes-reis, de Ramon Berenguer II a Pere I; ampliar la investigació a tota la documentació coneguda no és impossible, però si que aboca a rendiments ràpidament decreixents. El llistat d'obres utilitzades es pot veure a la bibliografia, apartat «Fonts».

6. Paul H. FREEDMAN, «Peasant Servitude in the Thirteenth Century», a: Jaume PORTELLA I COMAS (ed.), *La formació i expansió del feudalisme català. Actes del col·loqui organitzat pel col·legi Universitari de Girona (8-11 de gener de 1985). Homenatge a Santiago Sobrequés i Vidal. Estudi General* 5/6 (1985-1986), p. 437-445, traduït a Paul H. FREEDMAN, *Assaig d'història de la pagesia catalana (segles XI-XV)*, Barcelona, edicions 62 (llibres a l'abast, 241); ID., *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya Medieval*, Vic, Eumo Editorial (Col·lecció Referències, 15), 1993, p. 113-131.

7. Només la firma d'espoli, per altra banda d'introducció molt tardana, sembla escapar a aquest

origen públic, però, com discutiré més endavant, no és segurament res més que una formulació legalista de la *intrata mansi*.

8. Des d'un punt de vista institucional, servitud i feudalisme són una mateixa cosa: tan el serf com el feudatari eren «homes», dependents personals, d'un senyor, a canvi del bé que tenien d'aquest, la terra o el feude. Naturalment que es tractés de la mateixa institució no significa de cap manera que els conseqüències d'aquesta submissió fossin les mateixes per uns i altres.

9. Paul FREEDMAN, «La servidumbre catalana y el problema de la revolución feudal», *Hispania*, LVI/2, núm. 193 (1996).

Els mals usos d'origen judicial

La cugúcia

La cugúcia i l'àrsia, són clarament qüestions judicials de caràcter públic que, atès que comporten uns ingressos, acaben privatitzades com a drets del senyor directe i com a tals s'integren en els mals usos. El fet que apareguin gairebé sempre acompanyades de l'homicidi referma que es tracta de qüestions reservades a la justícia pública: durant tota l'etapa estudiada no hi ha cap document clar en el qual aparegui la cugúcia sense anar acompanyada de l'homicidi; de fet no en conec cap fins a 1225, en un document que mostra ja clarament els mals usos com a obligació del pagès del mas.¹⁰

La investigació sobre l'aparició documental dels mals usos topa amb el problema de la veracitat dels documents: donat que molts pocs són originals, cal destriar els falsos o interpolats, tasca gens senzilla. Per desgràcia entre els documents més antics que fan referència als mals usos n'hi ha pocs que no siguin suspectes. Sembla fora de dubte la falsedat o com a mínim la interpolació de les tres primeres mencions de la cugúcia, corresponents a documents del Rosselló: en el primer, la donació del comte Sunifred II de Cerdanya a Cuixà de la vil·la de Fullols, de 959, en la frase «*cum firmanciis et iusticiis omnium hominum in eis habitantes et arsinas et homicidias et cucutias et placitos et cum omnibus servitiis*» està interpolat com a mínim el text en rodona.¹¹ Encara més suspecte és el segon document, una suposada donació del vescomte Bernat de Cerdanya a Cuixà de 963,¹² en el qual, apart de citar homicidis, cugúcies, àrsies i eixorquies, es diu que el comte rebé a canvi dos-cents sous melgoresos, moneda que no s'encunyà fins al segle XII. També el tercer, segons el qual, el

10. Amau de Púbol ven a Amau de Besalú en franc alou un mas a Sant Genís de Palafolls «*cum hominibus et feminis [...] cuguciis, exorcbiis, intestacionibus ac redempcionibus hominum et feminarum*», J. M. PONS GURI, *El Cantoral de Santa Maria de Roca Rossa*. Barcelona, Fundació Noguera (Textos i Documents, 7), 1994, doc. 70, p. 149-151. Es poden al·legar dos documents anteriors, però són dubtosos: el primer, posterior a 1186, conté una llarga relació de drets senyoriais sobre el poble de Polinyà, entre ells tots els mals usos excepte l'àrsia; l'homicidi no hi consta, però sí els «crimina» en general; això i el fet que justament aquesta part del document mostri alguns forats m'inclina a pensar que no pot ser adduït com a menció de la cugúcia sense l'homicidi (Jesús ALTURO PERUCHO, *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200 (Aproximació històrico-lingüística)*. III vol. Barcelona, Fundació Noguera

Col·lecció Textos i Documents, 8,9 i 10) 1985, doc. 528, vol. III, p. 78-80); el segon document, de 1203, és la sentència arbitral entre l'Orde de l'Hospital i el poble de Sant Celoni, per la qual el senyor havia de «punire adulteros et alios delinquentes sicut dominus» (PONS GURI, «Document sobre...», p. 231-236; repertoriat també a ID. *Inventari dels pergamins de l'Arxiu Històric «Fidel Fita» d'Arenys de Mar*. Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1984, núm. 40, p. 19).

11. F. MONSALVATJE I FOSSAS, *Noticias históricas del condado de Besalú*, 26 vol., Olot, Imprenta y librería de Juan Bonet, 1889-1919, vol. VIII, doc. 9, p. 129-130.

12. P. de MARCA, *Marca Hispanica sive Limes Hispanicus, hoc est, Geographica et Historica Descriptio Cataloniae, Ruscimonis et circumjacentium populorum*, París, apud Franciscum Muguet, 1688, ap. 102, col. 883-884.

976, Minimilda, senyora de Pla de Corts (Vallespir), hauria aconseguit del comte Oliba I *Cabreta* de Cerdanya la cessió en feu de les justícies del seu alou, té tot l'aspecte d'una grollera falsificació i, com a mínim, la frase en que explicita aquestes justícies: «*videlicet homicidias, cugucias, frimancias et iusticias*» sembla una clara interpolació. Tots tres documents són declarats suspectes pels autors del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*; ¹³ tanmateix Corominas accepta com a bones aquestes mencions antigues i també ho fa Freedman en el seu article de 1996. ¹⁴

L'any següent del darrer d'aquests documents (977) trobem la primera menció de l'adulteri, així com de l'homicidi, com a causa judicial entre moltes altres, en el que no és res més que un document d'immunitat en favor del monestir de Sant Pere de Besalú. ¹⁵

De fet la major part de les mencions de la cugúcia al llarg del període estudiat fan referència al seu aspecte judicial. Així trobem en un document comtal de 1041 referent a Molló: «*incendia atque homicidia, ruptiones atque cucucias et omnia placita*» ¹⁶ i en un altre, de 1068, en el qual Arnau Mir de Tost dona a Sant Pere d'Àger diversos castells «*cum baucias, cugucias et exerquias et homicidiis et omnia placita quae pertinent ad seniore[m] maiorem*»; ¹⁷ de manera semblant, en l'encomanament del castell de Barberà, feta per Arnau

13. *Notícies Històriques*, vol. XI, doc. 167, p. 224-225. El *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, fasc. 6, Barcelona, Universidad de Barcelona - Departamento de Filología Latina del C.S.I.C., 1971, col. 721-722 indica «No parecen auténticos los siguientes documentos del s. x», en referència als tres mateixos citats.

14. FREEDMAN, «La servidumbre...», p. 436 i nota 48. Anteriorment Freedman, seguint Bonnasie, retreia les primeres mencions de cugúcia al segle XI (vegeu les obres citades a la nota 6). Un altre grup de documents més tardà en els quals també es fa menció de la cugúcia i de l'homicidi, ofereixen igualment seriosos dubtes sobre la seva autenticitat. Es tracta de la presumpta donació de Forès, fetes pels comtes de Barcelona Ramon Berenguer I i Almodis en favor de Miró Foguet i el seu nebot Bernat Llop, i de la donació feta per Bernat Llop i la seva esposa Maiassenda del mateix Forès en favor dels esposos Arnau Brocard i Nèvia; entre altres aspectes sospitosos, els dos documents estan datats l'any VII del rei Enric, o sigui catorze anys abans del casament de Ramon Berenguer I amb Almodis. (G. FELIU i J. M. SALRACH (dir.), M. J. ARNALL i I. J. BAIGES (coord.), P. BENITO, R. CONDE, V. FARIAS i LL. TO, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. Barcelona, Fundació Noguera (Col·lecció Diplomataris, 20-22), 1999, doc. 257 i

276 com a edició més recent; sobre el problema que planteja la datació d'aquests documents es pot veure també la nota de FONT, *Cartes de població*, doc. 20, p. 39).

15. Es tracta de l'acta de fundació del monestir de Sant Pere de Besalú feta pel comte - bisbe Miró, en la qual la cedeix com a alou al Papa i li concedeix la immunitat, o sigui el dret que cap autoritat hi tingui cap classe de domini ni hi celebri cap plet «*sive de homicidio, de adulterio aut de furto vel de raptu seu de falsitatis aut de quolibet magno vel parvo placito*». MONSALVATJE, *Notas históricas...*, II, doc. 5, p. 205-208; es tracta d'una explicitació de les causes judicials més comunes, que els preceptes carolingis englobaven sota expressions del tipus «*jubemus ut nullus iudex publicus [...] ad causas audiendas [...] ingredi audeat*»; ABADAL I DE VINYALS, Ramon d', *Catalunya Carolíngia*. Volum II, *Els Diplomes Carolíngics a Catalunya*, primera part. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, II), 1926-1950, p. 7, precepte en favor de Sant Pere d'Albanyà, de 844, que és el primer document publicat; la fórmula es repeteix amb lleugeres variants en gairebé tots els documents publicats.

16. MONSALVATJE, *Notas históricas...*, XI, doc. 484, p. 437-440. Tampoc no seria estrany que la frase citada fons una interpolació.

17. *Marca Hispanica*, ap. CCLXX, col. 1144.

Pere a Ramon Berenguer, li cedeix els plets excepte la cugúcia i l'homicidi, que es reserva com a causes majors;¹⁸ encara més clarament ho diu l'establiment que el comte Artal de Pallars i l'abat de Gerri fan a Guillem Isarn del castell de Peramea (1070): *«retinet ibi comes et abbas per medietatem placitos maiores, id est, homicidium, adulterium, incendium, et ipsos bannos»*.¹⁹ Molts anys més tard, el 1163, aquesta consideració de la cugúcia, l'àrsia i l'homicidi com a plets majors traspua en la relació dels drets comtals al Conflent: *«habet ibi vicharius agrarios [...] Sed in homicidiis et in cogociis et in arsines non debet aliquid habere»*;²⁰ frases semblants es troben en les relacions dels béns comtals a Gavà i a Vilamajor el 1204 i a Moià el 1205.²¹

Com a primera menció clara de la cugúcia, l'àrsia i l'homicidi més com a drets generadors de beneficis que com a causes judicials, podem considerar l'empenyorament que en fa el bisbe Ot d'Urgell el 1097, amb els altres drets de la dominicatura de Bescaran.²² Més clara en aquest aspecte és la concòrdia entre el vescomte Udaldard de 1123, que defensava els drets dels monestirs de Sant Joan de les Abadesses i de la Grassa, i Ramon Ponç de Milany, en la qual les cugúcies i els homicidis eren atribuïts als esmentats monestirs, mentre que la resta de plets es repartien per meitats.²³ Mencions semblants de la cugúcia i de l'homicidi com a causes judicials generadores d'ingressos senyoriais es troben en la donació de Mulnars al monestir de Ripoll (1141);²⁴ així com en la carta de població de Creixell, feta pel bisbe de Barcelona Ramon de Castellvell el 1190, amb expressa reserva d'*«homicidia sive incendia et excucucias et trobas et omnes alias iustitias»*;²⁵ i fins i tot en la relació dels drets comtals a la Cerdanya i el Conflent i també a l'Alt Penedès,²⁶ i en els del comte Hug IV d'Empúries a la vila de Colomers el 1210.²⁷

18. FELIU-SALRACH, *Els pergamins...*, núm. 727, p. 1264.

19. I. M. PUIG FERRETÉ, *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles XI-XV)*. Vol. II: *Col·lecció diplomàtica*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica XLII/2), 1991. 12 p. 8-9.

20. Th. N. BISSON, *Fiscal Accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*. II vol. Berkeley University of California Press, 1984, p. 67-68.

21. BISSON, *Fiscal Accounts...*, p. 204-207.

22. *«impignoro[...] ipsa mea dominicatura quem habeo in Bescharan, id est xxx⁴ modios de civada de tona, xxv moltons de magenchs et ipsos placitos quos habeo in ipsa villa, id est cucucia et homicidia et arsina»*, C. BARAUT, «Els documents dels anys 1093-1100 de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, 8 (1986-1987). doc. 1154.

Aquesta és l'única menció que conec, anterior al s. XIII, d'un altre dels mals usos abolits per la Sentència Arbitral de Guadalupe: el moltó magenc.

23. ACA, Cancelleria, Pergamins de Ramon Berenguer III, doc. 246.

24. *«incendia, homicidia, ruptiones atque cucutias et omnia placita»*, *Marca Hispanica*, ap. CCCXCIX, col. 1287-1289.

25. FONT, *Cartes de població...* doc. 184, p. 255-256.

26. BISSON, *Fiscal Accounts...*, p. 20-25 i 94-95: *«placitas et justicia et homicida et adulteria de omni isto honore»* (Vilafranca del Conflent); *«habet comes[...] justicias et homicidia et adulteria et arsines»* (Llívia); *«domino regi[...] retinemus tamen ibi [...] totas illas exorchias et homicidia, intestaciones et cucucias»* (Fontrubí).

27. MONSALVATJE, *Noticias históricas...*, XII, doc. 663, p. 75-78.

És evident que el producte d'aquests drets feia goleta als nobles, que sovint se n'apoderaven: així el 1155 Gausbert d'Avlarí havia fets seus, contra els interessos del bisbe «*omnes iustitias, scilicet cogocias, homicidia, adulteria, furta*» d'Elna;²⁸ Rimbau del Montseny, el 1166, els «adulteria i homicidia» (entre altres drets) del monestir de Sant Cugat a Gualba, Palautordera i Olzinelles;²⁹ i Pere de Berga, el 1882, els drets sobre l'homicidi i la cugúcia pertanyents a l'abat de Sant Serni de Tavèrnoles a Figols i Sant Salvador de la Vedella.³⁰ En tot cas, la cugúcia considerada un dret senyorial apareix el 1186 en la venda de la senyoria de Polinyà feta per Berenguera, vídua de Bernat de Papiol, a Santa Eulàlia del Camp³¹ i també en diverses mencions d'entre 1193 i 1215 que aporta To.³²

El 1143, en l'encomanament del castell d'Eramprunyà,³³ apareix per primera vegada el repartiment dels ingressos per cugúcia i homicidi entre el senyor i el castlà, una pràctica que esdevindrà típica: la tornem a trobar el 1147 en la concòrdia entre Pere Hug de Sedó i Pere Bernat de Fonolleres pel castell de Sedó, el 1156 a Tarrés, el 1160 als castells de Montagut i Pinyana, el 1173 en l'encomanament feta pel comte-rei Alfons I del Vilosell a Pere de Besora, el 1191 en l'encomanament de Vilafranca del Penedès feta pel mateix comte-rei a quatre nobles i en l'encomanament del castell de Montmell feta pel bisbe de Barcelona Pere de Cirac a Guerau de Palamós el 1210.³⁴

El 1150, a la carta de població de Lleida trobem per primera vegada un canvi en la penalització de la cugúcia, o millor dit de l'adulteri: deixa de ser considerat un delicte del qual el senyor-jutge en pugui treure un benefici econòmic per a ser considerat un delicte social: es perdona als adúlter qual-sevol pena pecuniària, però són castigats a córrer nus, mentre són assotats.³⁵ Aquest canvi faria taca d'oli: el 1174 trobem la mateixa disposició a Balaguer,

28. MONSALVATJE, *Noticias históricas...* XXI, doc. 40, p. 380-38; si «*cogocias*» no és una interpolació, es tractaria de la primera distinció entre l'adulteri i l'adulteri consentit pel marit.

29. J. RIUS, pbro. (ed.), *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallès*. Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas (Sección de Estudios Medievales de Barcelona) III vol. 1945, 1946 i 1947, doc. 1055, vol. III. p. 219-220.

30. ACA, Pergamins Alfons I, núm. 352.

31. ALTURO, *L'arxiu de Santa Ana...*, doc. 528, p. 78-80.

32. LI. TO FIGUERAS, *Família i hereu a la Catalunya nord-oriental (segles X-XII)*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (col·lecció Abat Oliba, 185), 1997, p. 180, nota 43.

33. «*de cucbucitis et homicidiis et exurchiis et arsinis et in omnibus altiis placitis medietatem*»; X. PÉREZ GÓMEZ, *Diplomatari de la cartoixa de Monta-*

legre. Barcelona, Fundació Noguera (Col·lecció Diplomataris, 14), 1998, doc. 106, p. 141-143.

34. ACA, Pergamins Ramon Berenguer IV, núm. 193; ALTISENT, Agustí, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet. Vol. I. Anys 960-1177*. Barcelona, Abadia de Poblet i Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, doc. 187, p. 159; ACA, Pergamins Ramon Berenguer IV, núm. 339; A. I. SÁNCHEZ CASABÓN, *Alfonso II Rey de aragón, conde de Barcelona y Marqués de Provenza. Documentos (1162-1196)*. Zaragoza, Institución Fernando el Católico (C.S.I.C.) (Fuentes Históricas Aragonesas, 23), 1995, doc. 269, p. 361-363; FONT, *Cartes de població...* doc. 188, p. 260-262; M. PARDO SABARTÉS, *Mensa Episcopal de Barcelona (878-1299)*. Barcelona, 1994, doc. 54, p. 84-87.

35. FONT, *Cartes de població...* doc. 79, p. 131.

on es fa constar que s'introdueix el costum de Lleida,³⁶ disposicions semblants de mans del comte-rei trobem a Sarraí el 1180 i el 1185 a Vilagrassa.³⁷ L'abat de Ripoll actua de la mateixa manera en la carta de poblament de Tossa (1187), si bé diu que es tracta del costum de Montpeller.³⁸

La primera exempció clara de la cugúcia³⁹ (a més de l'àrsia, la intèstia i l'eixorquia), la trobem a la vall de Castellbò el 1195.⁴⁰ Condonacions semblants trobem a Cervià de les Garrigues el 1202, a Golmers el 1204 i el 1207 a Colliure, on l'afranquidor és el comte-rei Pere I.⁴¹

El primer document en el qual la cugúcia apareix mencionada entre els drets sobre un mas és del 1194 a Maçanet de la Selva.⁴² Unida a la resta de la major part dels mals usos, apareix en un document de Castelló d'Empúries de 1205 i en uns altres de Fogars de la Selva de 1209 i de Pineda el 1210 i el 1212; en tots aquests casos l'homicidi figura encara entre els drets senyoriais.⁴³

L'àrsia

L'àrsia és molt menys mencionada que la cugúcia: mentre aquesta apareix en 40 dels documents que he recollit com un dret exigít i en 11 com a abolida, l'àrsia només apareix en 13 documents i només en un cas la cita és per declarar-ne l'abolició.⁴⁴ En concret, en les mencions de drets sobre els masos enumera-des en el paràgraf anterior, l'àrsia només consta a Castelló d'Empúries (1205) i a Pineda (el 1210) i mai apareix sola.⁴⁵

36. FONT, *Cartes de població*... doc. 149, p. 208-210; l'exempció de la cugúcia, en les mateixes condicions es troba en una confirmació de Pere I el 1211 (*Ibidem*, doc. 234, p. 326-328) i en la carta de franquesa concedida pel comanador del Temple de Corbins a Vilanova de la Barca el 1212 (*Ibidem*, doc. 236, p. 329-330).

37. FONT, *Cartes de població*... doc. 160 p. 222-223 i doc. 176 p. 243-245.

38. FONT, *Cartes de població*... doc. 180, p. 250-251.

39. Segons un document de 1144, el comte Ramon Berenguer I hauria eximit de cugúcia els habitants d'Osor, a canvi d'una elevada quantitat d'or; al meu entendre es tracta d'una mala lectura d'algun copista (el document conservat és una quarta còpia): a no ser que pensem que la gent d'Osor era de costums extremadament relaxades, no s'entendria que s'avinguessin a pagar al comte 150 monedes d'or a canvi del que haurien de pagar per cugúcia i menys encara quan el document diu que s'emet el document per la pobresa de dita parròquia; d'altra banda Font ja fa notar una altra errada («*placita*» per «*platea*») en el document; i en el mateix document es fixa la redempció de les donzelles en dos sous en llocs dels dos sous vuit diners

habituals; sembla bastant evident la descurança d'algun dels copistes; FONT, *Cartes de població*... doc. 61, p. 99-100.

40. C. BARAUT (ed.), *Pere de Tragó. Spill manifest de totes les coses del vescomtat de Castellbò*. La Seu d'Urgell: Societat de Cultura Urgellitana, 1982.

41. FONT, *Cartes de població*... doc. 217, p. 297-299; doc. 218, p. 299-301; doc. 223, p. 308-310.

42. PONS GURI, *El cartoral*..., doc. 44, p. 110-112.

43. Josep M. MARQUÈS, *Col·lecció Diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*. Barcelona, Fundació Noguera (Col·lecció Diplomataris, 12), 1997, doc. 104, p. 169-170; PONS GURI, *El cartoral*..., doc. 153, p. 269-270 i docs. 124 i 125, p. 230-233.

44. BARAUT, *Pere de Tragó. Espill*...

45. De fet en els articles que han dedicat recentment als mals usos Xavier Soldevila i Rosa Lluch, no es cita cap cas de pagament d'àrsia; X. SOLDEVILA TEMPORAL, «Masades i servituds a Torroella de Montgrí i la seva comarca (1290-1340)» i R. LLUCH BRAMON, «Remença i mals usos: el cas de Camós (1331-1399)», tots dos treballs a: R. CONGOST i Ll. TO (ed.), *Homes, masos, història, La Catalunya del nord-est (segles XI-XV)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliba, 215), 1999.

Els mals usos d'origen feudal

L'eixorquia i la intèstia

La intèstia i l'eixorquia apareixen als Usatges com a drets del senyor sobre els seus vassalls, tant nobles com pagesos.⁴⁶ De l'eixorquia en parla l'usatge 86 («*de rebus*»), que atribueix al senyor la part dels béns del pagès eixorc que hauria correspost als fills, i també el 69 («*Item statuerunt*»).⁴⁷ De la intèstia en parla l'usatge 138, «*de intestatis*»,⁴⁸ que encapçala en l'ordenació de Bastardas un grup referit a les qüestions d'herència entre els nobles.⁴⁹

Tot i que es tracta de dos mals usos que s'acostumen a entendre com a aparellats, les mencions d'eixorquia són més abundants que les d'intèstia: 41 mencions contra només 15; de fet fins a 1147 no hi ha cap menció d'intèstia. En canvi, ambdós mals usos van ser condonats conjuntament en 19 ocasions, contra 3 en que ho va ser només l'eixorquia i 2 només la intèstia.

Fer-ne l'estudi per separat resultaria però repetitiu i gairebé incompreensible. Per això em referiré primer als document en els quals només apareix l'eixorquia per a passar després als que parlen dels dos mals usos, assenyalant els casos en que la intèstia apareix en solitari.

L'eixorquia apareix en la documentació vuitanta anys abans que la intèstia: 1068 per 1147. El primer document en el qual apareix l'eixorquia el 1068 és la ja citada fundació i dotació de Sant Pere d'Àger, en la qual l'eixorquia figura vora la cugúcia i l'homicidi entre els plets que pertanyen al senyor major.⁵⁰ En un altre document del comte Guillem Ramon de Cerdanya (1068-1095) referent a les Oluges, consta la meitat de l'eixorquia com a part dels drets comtals. D'aquest repartiment entre els diferents senyors, que ja hem vist en

46. G. FELIU I MONTFORT, «El pes econòmic de la remença i els mals usos», *Anuario de Estudios Medievales*, 22 (1992), p. 146-147.

47. Tot i que cap autor no dubta en posar aquest usatge entre els originaris (de mitjans del segle XII com a molt tard), em sembla que ha de ser un usatge tardà, atès que es parla de nobles i magnats, tant militars com burgesos, i es justifica que els béns de l'eixorc passin al príncep «*quia quod principi placuit legis habet vigorem*», formulisme que sembla excessivament modern per mitjans del segle XII; vegeu la discussió *Ibidem*, p. 11-20.

48. Núm. 117 en l'ordenació de J. BASTARDAS, *Usatges de Barcelona. El Codi a mitjan segle XII*. Barcelona: Fundació Noguera (Textos i Documents, 6), 1984, p. 150.

49. L'usatge fixa la part del senyor en un terç si el difunt deixa dona i fills, en una meitat si només deixa dona (l'altra meitat correspon als parents). Si no hi ha parents troncal, correspon al senyor la totalitat dels béns, prèvia reserva dels drets de la dona. Usatges 138, 76, 77 i 78, *Ibidem*, p. 151-154.

50. *Marca Hispanica*, ap. CCLXX, col. 1141-1145.

el cas de la cugúcia i l'arsia, en coneixem repetits testimonis a partir dels primers anys del segle XII i per diferents contradetes.⁵¹

Però en altres documents el senyor superior es reserva el producte de la eixorquia, com en la convinença sobre el castell de Montargull (la Noguera), de 1105,⁵² o la carta de població de Vensilló (el Segrià), de 1161.⁵³ També com a dret senyorial és exigit vora cugúcies i homicidis a Madremanya el 1209.⁵⁴

A Barcelona, l'eixorquia no sembla haver sobrepassat el segle XI: en una venda feta pel comte Ramon Berenguer III el 1101 es fa consta que l'alou venut pertocà al comte pel dret d'eixorquia que s'usava «*transhactis temporibus*»;⁵⁵ però la renúncia a l'eixorquia no devia ser completa: el 1163 Alfons I, en la carta de franquesa per a la ciutat de Barcelona, referma la renúncia a l'eixorquia si el difunt deixa com a mínim nebots, però si els hereus són familiars més llunyans, reclama la meitat dels béns, reduït a un terç si deixa vídua.⁵⁶ També una certa relaxació de l'eixorquia dels nobles morts sense descendents traspua en el plet entre Ramon Berenguer IV i Galceran de Sales: el comte al·lega que el castell de Cornellà de Terri li hauria de pertànyer per eixorquia de Bernat Joan, però només ho fa per pressionar el seu nebot i hereu Galceran de Sales;⁵⁷ el comte repeteix l'amenaça en el plet amb Pere de Puigverd per Prenafeta i Pira, quan recorda que a la mort del fill d'Arnau Pere, eixorc (i també intestat), els castell de Barberà i els seus altres béns havien de passar a mans del comte i no del nebot Vidià, pare de Pere de Puigverd.⁵⁸ I possiblement té el mateix sentit la reclamació que féu Alfons I el 1183 a Bernat de Perella del terç de

51. A les valls de Cabó, Sant Joan i Andorra el 1102 (BARAUT, Cebrià, «Els documents dels anys 1101-1150 de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, 9 (1988-1989), doc. 1199); a Cervera, el 1129, (ACA, pergamins de Ramon Berenguer III, núm. 309); a Figuerola (Conca de Barberà), el 1133 (F. UDINA MARTORELL, *El «Llibre blanc» de Santes Creus (cartulario del siglo XII)*, Barcelona, 1947, doc. 37, p. 43-44); a Eramprunyà el 1143, (X. PÉREZ GÓMEZ, *Diplomatari...*, doc. 106, p. 141-143); a Tàrrès el 1156 (ALTISENT, *Diplomatari...*, doc. 187, p. 159); als castells de Montagut i Pinyana de 1160 (ACA, pergamins de Ramon Berenguer IV, núm. 339); a Vilamanyanó (Urgell), el 1162 (ALTISENT, *Diplomatari...*, doc. 187, p. 159); a Falset el 1168 (FONT, *Cartes de població...*, doc. 133, p. 189-190); al Vilosell el 1173 (ACA, pergamins d'Alfons I, núm. 269); a Vilafranca del Penedès el 1190 (FONT, *Cartes de població...*, doc. 188, p. 260-262); a Riudellots de la Selva el 1194 (MARQUÈS, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 83, p. 143-144); al castell de Montagut (Alt Camp) el 1208 (ACA, pergamins de Pere I, doc. 1208).

52. ACA, Pergamins de Ramon Berenguer III, núm. 92.

53. FONT, *Cartes de població...* doc. 116, p. 169-170.

54. Citat per TO, *Família, hereu...*, p. 180.

55. ACA, Pergamins de Ramon Berenguer III, núm. 67.

56. FONT, *Cartes de població...* doc. 121, p. 175.

57. F. MIQUEL ROSELL, pbro. (ed.) *Liber Feudorum Major. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*. Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas (Escuela de Estudios Medievales – Sección de Barcelona – Textos y Estudios de la Corona de Aragón, vol. I-II), 1945, vol. II, doc. 511, de mitjans del segle XII (Miquel, segurament per un error d'impremta el data de mitjans del segle XI).

58. ACA, Pergamins de Ramon Berenguer IV, núm. 305. El comte rebla l'argumentació dient que els béns li havien de revertir «*secundum mores Barchinonensis curie de testatis et exorchitis militibus constitutos*», frase que sembla ser una clara referència als Usatges.

l'honor de Caldes, que havia donat conjuntament als germans Arnau i Bernat, pel fet que aquest darrer, oncle de Bernat de Perella, havia mort eixorc.⁵⁹

En canvi l'eixorquia apareix entre els drets del comte a Llívia el 1151⁶⁰ i a Cervera, on Alfons I hi renuncià el 1184,⁶¹ però el mateix comte-rei mantenia l'eixorquia entre els seus drets en la carta de franquesa de Creixell de 1190.⁶²

L'únic document publicat d'abolició només de l'eixorquia correspon a Verdú el 1184.⁶³

La intèstia (1147) és mencionada per primera vegada en la concòrdia entre Pere Hug de Sedó i Pere Bernat de Fonolleres pel castell de Sedó, en la que Pere Hug concedeix a Pere Bernat la meitat de les eixorquies, les cugúcies, les intèsties, els homicidis i les àrsies: és també el primer document que ofereix una cita conjunta dels principals mals usos.⁶⁴ Eixorquies i intèsties, junt a cugúcies i homicidis són drets que el comte es reservà en arrendar els drets de la batllia de Fontrubí el 1180 i encara el 1204 a Vilamajor i a Gavà i el 1205 a Moià.⁶⁵ El 1187 figuren entre els drets del senyor en la venda que Berenguera de Papiol fa a Santa Eulàlia del Camp de la senyoria de Polinyà;⁶⁶ i el 1210 entre els del comte d'Empúries a Colomers;⁶⁷ també en disposava el monestir de Sant Joan de les Abadesses a Llaés (Ripollès), el 1203.⁶⁸ En canvi un arbitratge judicial de 1185 declara que en cas de dubte es considera que intèsties i eixorquies pertanyen per costum al senyor inferior, al que té el domini del fisc, si bé l'escrivent (un monjo de Sant Cugat) no s'està d'anotar que es tracta d'una «consuetudo pravam atque perversam» (no les exaccions, sinó el costum que les atribueix als senyors immediats);⁶⁹ també Sant Cugat afirma el 1205, amb evident abús, que «*per consuetudo generalis habet domus Sancti Cucuphatis per omnen suum honorem tam in mansis quam in bordis habet servitia et hostes et intestaciones et exorchias...*».⁷⁰

La primera condonació documental de la intèstia apareix en la carta de franquesa feta pels comtes d'Urgell Ermengol VII i Dolça a Agramunt el 1163;⁷¹

59. L'exigència del comte-rei és certament abusiva, atès que demana el terç de tot l'honor i no de la meitat corresponent a l'eixorc; MIQUEL, *Liber feudorum...*, doc. 400, vol. I, p. 418-421.

60. BISSON, *Fiscal Accounts...*, p. 22-25.

61. J. A. DEL POZO CHACÓN, «Primeros privilegios concedidos a Cervera», *Miscel·lània Cerverina*, 1 (1983).

62. ACA, pergamins d'Alfons I, núm. 510.

63. FONT, *Cartes de població...* doc. 174, p. 241-242.

64. Document ja citat, ACA, Pergamins de Ramon Berenguer IV, núm. 193.

65. BISSON, *Fiscal Accounts...*, p. 94-95 i 204-207; ACA, pergamins de Pere I, núm. 213.

66. ALTURO, *L'arxiu antic...*, doc. 528, p. 78-80.

67. MONSALVATJE, *Notes Històriques...*, XII, doc. 663, p. 75-78.

68. ACA, Pergamins de Pere I, núm. 187.

69. RIUS, *Cartulario de Sant Cugat...*, doc. 1156, vol. III, p. 299-300.

70. RIUS, *Cartulario...*, doc. 1252, vol. III, p. 371-373. D'acord amb aquesta pràctica veiem que el 1210 bisbe de Barcelona concedia els ingressos eixorquia i intèstia als castlans del castell de Montmell (Baix Penedès); PARDO, *Mensa episcopal*, doc. 54, p. 84-87.

71. FONT, *Cartes de població...* doc. 122, p. 176-179.

una renúncia semblant trobem a Peralada el 1176.⁷² La condonació a la vegada de l'eixorquia i la intèstia es pot veure a la carta de franquesa de l'Espluga, de 1171 i a partir d'aquest moment els documents en aquest sentit són molt abundants;⁷³ només en alguns casos hi ha limitacions en els familiars que poden heretar sense que el senyor percebi cap dret o en l'exigència de dedicar part dels béns en sufragi de l'ànima del difunt.⁷⁴ En canvi l'abat de Ripoll en la carta de franquesa de Tossa eximeix els habitants d'intèstia, però reclama el terç dels béns en concepte d'eixorquia⁷⁵ i el 1190 el comte-rei Alfons I eximeix d'intèstia els habitants de Girona, però no diu res de l'eixorquia.⁷⁶

La primera menció, tant d'intèstia com d'eixorquia referida a un mas no es troba fins el 1192, i és precisament per assenyalar que els habitants del mas del mas Carner, a Cervera, no estaran subjectes a intèstia ni exorquia.⁷⁷ El 1194 l'eixorquia es fa constar entre els drets d'un mas a Maçanet de la Selva adquirit pel monestir de Roca Rossa,⁷⁸ però la descripció més completa la trobem en la donació d'un mas a Sant Daniel de Girona feta el 1205 per Iussiana (germana del comte d'Empúries).⁷⁹ i també en la donació d'un mas a la parròquia de Sant Cebrià de Fogars feta per Guerau de Cabrera al monestir de Rocarossa el 1209.⁸⁰

La firma d'espoli forçada

La firma d'espoli forçada, que en realitat s'hauria d'anomenar firma d'esponsalici forçada, és un mal ús tardà, la introducció del qual va ser vehiculada sens dubte pel dret romà.⁸¹ Es tracta de l'obligació que tenia el pagès de remença

72. TO, *Família i hereu...*, p. 209.

73. ALTISENT, *Diplomatari...*, doc. 415, p. 313.

74. A Balaguer el 1174, amb reserva de parts dels béns per l'ànima i confirmació posterior sense cap afegit (FONT, *Cartes de població...*, doc. 149, p. 208-210 i doc. 234, p. 326-328); a Sant Feliu de Guíxols, el 1181 (MARCA *Hispanica*, ap. CCCCLXXVII, col. 1376-1377); a Sant Celoni, el 1203, lliure fins als nebots (PONS GURI, *Inventari dels pergamins...*, núm. 40, p. 19); a Sarrià el 1180, a Puigcerdà en 1182 i el 1185 a Vilagrassa, per renúncia d'Alfons I (FONT, *Cartes de població...*, doc. 160, p. 222-223, doc. 167, p. 233-235, i doc. 176, p. 243-245), a Colliure el 1207 i a Salses i Sant Llorenç de la Salanca el 1213, per renúncia de Pere I (FONT, *Cartes de població...*, doc. 223, p. 308-310, doc. 237, p. 330-333 i 338, p. 333-336); també el 1195 a Solsona (FONT, *Cartes de població...*, doc. 203, p. 278-280) i el mateix any a la vall de Castellbò (BARAUT, *Pere de Tragó. Espill...*, p. 152 i 153); el 1202 a Cervià de les Garrigues (FONT, *Cartes de població...*, doc. 217, p. 297-299), el 1204 a Golmés (FONT, *Cartes de població...*, doc. 218, p. 299-301) i el 1212 a Vilanova de la Barca (FONT, *Cartes de població...*, doc. 236, p. 329-330).

75. (FONT, *Cartes de població...*, doc. 180, p. 250-251).

76. ACA, pergamins, Alfons I, núm. 510.

77. UDINA, *El Llibre Blanc...*, doc. 364, p. 363-364; *Ibidem*, doc. 365 és la corroboració de la donació per part de Ramon de Cervera, en termes semblants.

78. PONS GURI, *El cartoral*, doc. 44, p. 110-112.

79. MARQUÈS, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 104, p. 197-198.

80. Altres traspassos de masos en els quals es fa constar que sobre els seus habitants pesen l'intèstia i l'eixorquia estan documentats a Fogars de Tordera (ara, de la Selva) el 1209 i a Pineda el 1212 (PONS GURI, *El cartoral*, doc. 44, p. 110-112 i doc. 124, p. 230-232).

81. Caldria estudiar millor però la relació entre la firma d'esponsalici forçada i la *intrata mansi*: la primera afecta a les dones que entren en un mas per casament, la segona als homes (pubills); és possible que el genèric *intrata mansi* recobris al principi ambdós pagaments? Sobre la importància de la firma d'espoli, veg. LLUCH, «Remença i mals usos...» p. 162-166.

d'encarar sobre els béns del mas com a mínim la meitat del dot i de l'escreix de la muller (o sigui pel fet que el béns del mas quedaven hipotecats per a respondre del dot de la muller) i, a la vegada, d'obtenir la conformitat del senyor per l'operació, que es feia remunerar esplèndidament la seva signatura: 2 sous per lliura, o sigui un 10% del valor assegurat sobre el mas.⁸²

Com he dit, es tracta d'una prestació introduïda tardanament, de la qual només coneixem una menció anterior a 1213: la repetidament esmentada llista de drets senyorials copiats en l'acta de la venda de la senyoria de Polinyà el 1184; no es tracta per tant d'una prestació específica dels masos, sinó dels sotmesos a la senyoria,⁸³ tot i que serà en els masos on tindrà més importància; molta més importància que no se li havia atribuït, com Rosa Lluch ha demostrat recentment.⁸⁴

La remença

Tots els autors estan d'acord en considerar la remença com la marca distintiva de la servitud catalana; aquesta servitud representa també una situació diferent de la dels mers tinents de terres senyorials per dues raons: perquè el remença està subjecte al senyor personalment i no només per la terra que conrea, però a la vegada perquè, a diferència de la majoria de pagesos europeus conreadors de terres senyorials (*tenants, copyholders...*), el pagès de remença és *de fet* propietari de les seves terres.

Sobre l'origen de la remença l'acord entre els historiadors actuals és també molt ampli; la posició predominant la podem resumir, amb Freedman, dient que els pagesos no eren del tot lliures abans del 1020, però que tampoc no havien estat servilitzats el 1060 ni tampoc el 1160.⁸⁵ Contra aquesta visió predominant, voldria fer observar dues coses, que després del 1160 la servilització va ser també només parcial: els càlculs més optimistes dels focs obligats a pagar els talls de redempció després de la Sentència Arbitral de Guadalupe els calculen en una quarta part del total de focs del Principat, si bé eren llargament majoritaris en algunes comarques de la Catalunya Vella, i, més important, que al meu entendre la servitud medieval no té solució de continuïtat respecte a la servitud antiga.

Vicens Vives, contra l'anterior parer d'Hinojosa, va establir que l'obligació del pagès a redimir-se apareix a mitjans del segle XIII.⁸⁶ Vicens tenia raó en afirmar que la remença era una situació nova, encara que en col·locava l'aparició un segle tard; però, era també nova la servitud? Per començar, cal establir la

82. PONS GURI, «Relació jurídica...», p. 41-42.
FELIU, «El pes econòmic...», p. 153.

83. ALTURO, *L'arxiu antic...*, doc. 528, p. 78-80.

84. LLUCH, «Remença i mals usos...».

85. FREEDMAN, «La servidumbre...», p. 435.

86. J. VICENS VIVES, *Historia de los remensas en el siglo XV*. Barcelona, C.S.I.C., 1945, p. 28;
HINOJOSA, Eduardo de, *El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad Media*. Madrid, V. Suárez, 1905.

definició de servitud; en negatiu és fàcil: pel cap d'avall, un serf no és un esclau, és una persona; pel cap d'amunt, la submissió al règim senyorial no equival a la servitud. La marca de la servitud és la subjecció personal i hereditària al senyor, deslligada teòricament de la possessió de la terra i fins i tot del lloc d'habitació. Que normalment el serf tingui terres del senyor i habiti en el seu domini és irrellevant des del punt de vista legal: el serf és «home propi» del senyor, pot abandonar la terra i fins i tot el territori del senyor si el seu treball no és necessari, però continua formant part de la reserva de treball del senyor a no ser que es redimeixi per passar al domini d'un altre senyor. Aquest concepte, que té per àmbit originari la senyoria dominical, rellisca al segle XII cap a l'àmbit del mas.

Aquest és un tema que requereix més espai del que ara li podria dedicar; em limitaré per tant a expressar el meu punt de vista, a desenvolupar i argumentar en un treball posterior. A l'antiga divisió entre lliures i serfs s'hi afegí molt aviat la categoria d'afranquit, com la trobem p.e. en un precepte carolingi per a l'església de Girona de l'any 886: «*homines ipsius episcopo vel ecclesie tam ingenuos quam servos vel franchos*»;⁸⁷ aquest afranquiment va ser sens dubte un procés que acompanyà l'avanç del domini franc⁸⁸ i posteriorment del domini comtal, però va ser un procés parcial: sempre hi va haver serfs lligats als seus senyors, però entre el 1000 i el 1200 es produeix en primer lloc un augment de les franqueses i per tant una disminució de les servituds col·lectives, seguit d'una concentració de la servitud en determinades zones del territori i en determinades terres (els masos) i reblada per la pressió per a que acceptessin la servitud els pagesos que volguessin mantenir un mas o accedir-hi.

L'existència de pagesos servils i no servils apareix clarament en dos documents del monestir de Gerri (Pallars Sobirà), que tenen l'inconvenient de ser massa tardans (1070 i 1082),⁸⁹ però que segurament reflecteixen una situació antiga: en el primer hi ha una contraposició entre «*homines qui ibi stant*» i «*francos homines*», que semblaria indicar que els *estants* o *manents* haurien de ser considerats en principi com a serfs; el segon divideix la societat sotmesa al tribunal del senyor en «*homines rusticos sive de franchos sive etiam de milites*». En aquest mateix document hi ha donacions de masos habitats o d'«homes» amb

87. ABADAL, *Els diplomes...*, p. 138-139.

88. L'homonímia del poble franc amb els homes afranquits ha complicat sens dubte la comprensió del procés d'afranquiment, encara tan discutit i mal conegut. Vegi's FELIU, Gaspar, «Societat i economia», a: F. UDINA MARTORELL (coord.), *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya*. Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1991, p. 91-93, i G. FELIU MONTFORT, «La vida econòmica»,

a: Manuel RIU RIU (coord.), *La España cristiana de los siglos VIII al XI*. Vol. II. *Los pueblos pirenaicos (718-0135)*. Navarra, Aragón, Cataluña. Tomo VII de: José María JOVER ZAMORA (dir.), *Historia de España Menéndez Pidal*, Madrid, Espasa Calpe, 1999, p. 663-664.

89. PUIG, *El monestir...*, doc. 12, p. 8-9 i doc. 25, p. 16-17.

el seu servei i el dels seus descendents, que semblen indicar també una situació de servitud; però repeteixo que la datació no permet discriminar si es tracta d'una servitud antiga (de tipus Hinojosa) o nova (de tipus Vicens Vives). També és molt clar en aquest sentit, però encara més tardà (1209), el plet sobre alguns homes d'Albinyana, que el cambrer de Manresa reclamava com a fills de «*probi homines*» (per homes propis) seus i com a tals obligats a residir a Vall Honesta,⁹⁰ o la venda de la vila de Colomers «*cum hominibus et feminis*» i la resta dels mals usos, feta pel comte Hug d'Empúries al monestir d'Amer el 1210.⁹¹ Dos documents de Terrats, al Vallespir, citats per To, reblen el clau: «*omnes illos homines et feminas quicumque exierunt de predicta villa cum prole ipsorum ubicumque sint*», «*me fuisse de villa de Terraz... Idcirco ego... trado me ipsum et omnes meos descendentes per proprios homines et solidos*».⁹² Aquesta servitud personal, deslligada de la terra, permet entendre la donació de persones sense terra, com la cessió que el 1158 féu Ponç de Flaçà al monestir de Sant Daniel de Girona, de la plena propietat de Berenguer Esteve i la seva posteritat, a canvi de 12 sous,⁹³ o la donació d'un home a Sant Martí de Maldà, un altre a Verdú i un tercer a Bellpuig feta per Berenguer Arnau d'Anglesola i el seu fill Guillem (senyors de Bellpuig d'Urgell) a Pere Ponç de Segura i la seva esposa Adelaida.⁹⁴

Al meu entendre, a mitjans del segle XII es va produir un canvi important en la situació de la pagesia subjecta; la conquesta de Lleida i Tortosa i la necessitat d'ocupar aquelles terres forçaren els comtes a oferir als nous pobladors unes condicions que trencaven l'espina de la servitud: les costums de Lleida ho mostren clarament i es prou sabut que van servir de model pels costums de molts altres llocs. No eren fets absolutament nous: les mencions de franqueses són prou anteriors, però és evident que la generalització de l'afranquiment creava una situació nova.

El fenomen que Vicens Vives observava per mitjans del segle XIII pot estar lligat a un altre canvi important: l'acceptació "voluntària" de la servitud hereditària per part de determinats pagesos, com a forma per a accedir a la possessió de la terra. És en aquests documents que l'obligació de la remença (i de la resta de mals usos) es troba més ben explicitada. Naturalment, la recuperació del dret romà i l'ofici dels notaris professionals tenen molt a veure amb la major precisió documental i les fórmules ben establertes que apareixen en la documentació.

90. RIUS, *Cartulario*, doc. 1273, vol. III, p. 192.

91. MONSALVATJE, *Noticias históricas...*, XII, doc. 663, p. 75-78.

92. TO, *Familia, bereu...*, p. 181, nota 47.

93. MARQUÈS, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 50, p. 111-112.

94. ALTISENT, *Poblet*, doc. 229, p. 188.

La remença pel seu propi nom apareix molt tardanament en la documentació. Ens fixarem però també en altres fórmules que indiquen clarament la subjecció del pagès a la terra o potser millor a la senyoria.

Arribats a aquest punt em sembla important recordar que només estava obligat a redimir-se el pagès (home o dona) que volia passar a una altra senyoria (normalment per casament): per tant el pagès amo del mas molt rarament sentia el desig de redimir-se, atès que això significava abandonar la terra en mans del senyor. Els fills solters podien abandonar el mas sense redimir-se: fossin on fossin, continuaven sota el domini senyorial, que els podia cridar a ocupar el mas si aquest els pervenia per herència; en canvi, si es redimien, perdien tot dret al mas.

Les primeres mencions conegudes de la remença són dos documents de l'any 1123, un de Milany, al Ripollès i l'altre a Cassà de la Selva. El primer és la concòrdia sobre l'honor que els monestirs de Sant Joan de les Abadesses i de Santa Maria de la Grassa tenien dins del terme del castell de Milany, ja citada en parlar de la cugúcia, segons la qual les «*redemptiones mansorum et hominum*» havien de ser compartides pels contendents.⁹⁶ L'altre document és la concessió de la batllia de Cassà, en la qual el vescomte de Cabrera es reserva les redempcions de persones, atorgant-ne al batlle només el redelme.⁹⁷ En els dos casos es tracta clarament d'un dret inherent a la senyoria territorial, no a la dominical.

La menció següent de 1144, és el document d'Osor, també ja citat, en el qual qui cobra la remença és el comte; per desgràcia però, la frase relativa a la remença és altament sospitosa de ser una interpolació.⁹⁸ També la remença com a dret de la senyoria territorial i el comte com a beneficiari, encara que parcial, de la prestació apareixen en un document de 1177 que liquida les diferències entre el comte-rei i Bernat de Rocafort per la senyoria de Clarà (Moianès): Alfons I reclama dues terceres parts de la remença que un home de Clarà havia pagat per a poder passar a residir a Caldes de Montbui.⁹⁹ Igualment com a dret de la senyoria apareix la remença en la tan repetida enumeració dels drets senyorials a Polinyà venuts per Berenguera de Papiol a Santa Eulàlia del Camp.¹⁰⁰

Poc abans però de les primeres mencions de remença trobem l'any 1118 i 1120 cessions de masos amb els seus habitants, tant a Campllong com a la Cerdanya.¹⁰¹ Aquest tipus de documentació és relativament abundant a la Catalunya Vella: un mas a Catellterçol el 1129, un altre a Hostalric el 1180, a

96. En una concòrdia semblant, el monestir de Cuixà rebia els «*ingressibus et exitibus hominum*», o sigui la remença i el dret equivalent sobre les persones que es casaven al mas a l'"honor" de Riudellots (MARQUÈS, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 83, p. 143-144).

97. ACA, pergamins de Ramon Berenguer III, núm. 246; TO, *Família i hereu...*, p. 205, nota 150.

98. FONT, *Cartes de població...*, doc. 61, p. 99-100.

99. ACA, pergamins d'Alfons I, núm. 234.

100. ALTURO, *L'arxiu antic...*, doc. 528, p. 78-80.

101. MARQUÈS, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 34, p. 93-94; BARAUT, *Documents*, 9, doc. 1326.

Sentmenat i a Maçanet el 1194, a Riudellots de la Selva i a Osor el 1195, un altre cop a Maçanet el 1200, a Sant Genís de Vilella (la Selva) el 1201, a Hortsavinyà els 1202, a Palol d'Onyar el 1204, a Celrà el 1206, a Palafolls el 1207, a Sant Feliu de Buixalleu el 1209, a Pineda el 1210 i el 1212 i a Sils el 1213.¹⁰² En els documents més antics, la menció de masos donats amb homes i dones no especifiquen cap prestació; en canvi a partir de 1195 sovint s'especifica la submissió a intèstia, eixorquia i cugúcia.

La pressió senyorial a l'asserviment apareix per primera vegada el 1126 a Sant Jordi Desvalls, quan els habitants de la sagrera donen "els seus cossos" al monestir de Santa Maria de Cervià a canvi de la seva protecció.¹⁰³ Més típica és l'acceptació de l'afocament per a obtenir un mas; en el primer exemple documentat és precisament el comte-rei Ramon Berenguer IV qui el 1153 concedeix a Arnau Pere, la seva esposa i la seva descendència una peça de terra a Vilamajor a canvi de que hi romanguessin per sempre.¹⁰⁴ En aquest cas la fraseologia pot fer dubtar encara de si es tracta o no d'un asserviment, fet que queda ben clar el 1176, quan un home lliure accepta convertir-se en home propi de la capellania de Sant Llorenç, de Maçanet de la Selva, a canvi de que li sigui ratificat el mas de la Font, on per tant ja habitava.¹⁰⁵ Un altre establiment emfitèutic que implica l'acceptació de la condició d'home propi i soliu el trobem a Sant Cristòfor de la Castanya (Osona), el 1183.¹⁰⁶

Que l'obtenció de terra era la preocupació fonamental queda palès en un document d'Hortsavinyà del 1162, segons el qual uns pares pagaren 40 sous d'entrada i es comprometeren a construir el mas i establir-hi un dels seus fills, al qual proporcionaven així a la vegada terra i servitud.¹⁰⁷ No és estrany que qui aconseguís un mas sense sotmetre's a servitud tingués per tant molt d'interès en fer-ho constar: l'any 1193 Ramon Soler i la seva esposa Adelaida es comprometen amb l'abat de Santa Maria de Roses a pagar tots els drets del mas Soriguera i a col·locar-hi abans de catorze anys un dels seus fills, que serà home soliu (però no propi) de l'abat; a continuació fan constar que «*Adalaidis ista nec aliquis pro ea non dedit redempcionem pro corpore suo abbati sancte Marie*».¹⁰⁸

102. ACA, pergamins de Ramon Berenguer IV, núm. 17; PONS GURI, *El cartoral...*, doc. 161, p. 282; UDINA, *El llibre Blanch...*, p. 379; PONS GURI, *El Cartoral...*, doc. 44, p. 110-112; MARQUÈS, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 83, p. 143-144; PONS GURI, *El Cartoral*, doc. 91, p. 179-180; doc. 36, p. 99-100, doc. 73, p. 153, doc. 81, p. 166-168; MARQUÈS, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 106, p. 171-172; PONS GURI, *El cartoral*, doc. 26, p. 82-83, doc. 153, p. 269-270, doc. 177, p. 313-314, doc. 125, p. 232-233, doc. 124, p. 230-232, doc. 37, p. 100-102.

103. TO, *Família i hereu...*, p. 182, nota 51; a la mateixa pàgina To cita altres casos de donació en servitud.

104. ACA, pergamins de Ramon Berenguer IV, núm. 256.

105. PONS GURI, *Inventari dels pergamins...*, núm. 25, p. 15. Un document molt semblant per l'Alt Empordà, MARQUÈS, *El Cartoral*, doc. 104, p. 116, de l'any 1193.

106. PONS GURI, *Inventari dels pergamins...*, núm. 30 p. 16-17.

107. PONS GURI, *El cartoral*, doc. 12, p. 61-62.

108. J. M. MARQUÈS, *El Cartoral de Santa Maria de Roses (segles X-XIII)*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XXXVII), 1986, doc. 104, p. 116.

El primer document concret de redempció es de 1162 i fa referència a un home propi, de Tavertet, que pagà 20 diners de Girona per remença.¹⁰⁹

La remença lligada a un mas i no com a dret senyorial està documentada per primera vegada el 1194 en la venda d'un mas a Maçanet¹¹⁰ i una altra vegada el 1205 en la donació d'un mas feta per Jussiana, germana del comte d'Empúries, a Sant Daniel de Girona.¹¹¹ Semblantment les "*redemptiones*" figuren el 1208 entre les rendes d'un mas del monestir de Camprodon.¹¹²

Com es pot observar en aquesta relació, la remença és una novetat del segle XII i de fet durant tot aquest segle les seves mencions són ben escadusseres: Vicens Vives tenia raó a donar-la com a cosa de mitjans del segle XIII si es volia referir a la seva generalització.

Conclusions

Els sis mals usos no eren els únics mals usos citats en la documentació, ni tan solament els únics abolits per la sentència arbitral de Guadalupe.

Els mals usos són d'origen públic, producte de la justícia pública en uns casos (àrsia i cugúcia) i de l'ordenament feudal la resta. D'entre els mals usos d'origen feudal, la intèstia i l'eixorquia afectaven també els nobles.

D'altra banda, els comtes i els comtes-reis exigien els mals usos com un senyor feudal més.

Les primeres mencions dels mals usos, algunes del segle X, es troben en documents falsos o interpolats.

Els primers mals usos documentats són la cugúcia i l'àrsia, citades com a causes judicials vora l'homicidi, a partir de 1040, i l'eixorquia a partir de 1050. El 1123 hi ha la primera menció de la remença i el 1147 de la intèstia., mentre que la firma d'espoli (o millor d'esponsalici), no està documentada fins al 1186 i abans del 1214 només apareix en dos documents.

El 1150, a la carta de població de Lleida, trobem per primera vegada la cugúcia (o millor dit l'adulteri) considerat com un delictes social i no com una font d'ingressos: els adúlter són castigats a córrer nus i fuetejats, però se'ls eximeix de qualsevol pena econòmica.

L'eixorquia i la intèstia comencen a ser condonades el mateix any 1163, l'eixorquia pel comte-rei Alfons I a Barcelona i la intèstia pel comtes d'Urgell Ermengol VII i Dolça a Agramunt.

109. PONS GURI, *Inventari dels pergamins...*, núm. 22, p. 14.

110. *«vendimus... totum illum mansum... cum hominibus et feminis... et cugucis et exorchiis et homicidiis»*; PONS GURI, *El cartoral*, doc. 44, p. 110-112.

111. MARQUÈS, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 104, p. 169-170.

112. TO, *Família i hereu...*, p. 205, nota 150.

La menció de la intèstia i l'eixorquia com a obligacions d'un mas no estan documentades fins als darrers anys del segle XII.

La remença no afecta només als pagesos del mas, sinó a tots els seus descendents encara que no treballin al mas ni visquin en territori del senyor: mentre no es redimeixin són a la vegada homes propis del senyor i hereus possibles del mas.

La remença no apareix amb aquest nom fins el 1123 i és una obligació que afecta tots els habitants de la senyoria; la servitud, de la qual depèn, no mostra solució de continuïtat des de l'antiguitat romana. També són anteriors a la primera menció de la remença (de fet pràcticament contemporanis) els documents que expliciten clarament la cessió de masos amb els seus habitants. També pels mateixos anys (1126) trobem un primer document d'acceptació de la servitud, fet de forma col·lectiva pels habitants de la sagrera de Sant Jordi Desvalls; a mitjans de segle apareixen les acceptacions de la servitud a canvi d'obtenir un mas.

El 1162 trobem el primer document de redempció d'un home propi; en canvi fins el 1194 la remença no apareix com a mal ús sobre un mas.

Com diu Freedman, és en els anys de traspàs del segle XII al XIII que la pagesia de remença pren la seva fesomia clàssica.

Fonts

Fonts no publicades

Arxiu de la Corona d'Aragó. Cancelleria. Pergamins de Ramon Berenguer II, Berenguer Ramon II, Ramon Berenguer III, Ramon Berenguer IV, Alfons I i Pere I.

Fonts publicades:

ABADAL DE VINYALS, Ramon d'. *Catalunya Carolíngia*. Volum II, *Els Diplomes Carolíngis a Catalunya*, primera part. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, II), 1926-1950.

ALTISENT, Agustí. *Diplomatari de Santa Maria de Poblet. Vol. I. Anys 960-1177*. Barcelona, Abadia de Poblet i Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993.

ALTURO PERUCHO, Jesús. *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200 (Aproximació històrico-lingüística)*. III vol. Barcelona, Fundació Noguera Col·lecció Textos i Documents, 8, 9 i 10) 1985.

BARAUT, Cebrià. «Els documents dels anys 1093-1100 de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, 8 (1986-1987).

BARAUT, Cebrià, «Els documents dels anys 1101-1150 de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, 9 (1988-1989).

- BARAUT, Cebrià (ed.). *Pere de Tragó. Spill manifest de totes les coses del vescomtat de Castellbò*. La Seu d'Urgell: Societat de Cultura Urgellitana, 1982.
- BASTARDAS, Joan. *Usatges de Barcelona. El Codi a mitjan segle XII*. Barcelona: Fundació Noguera (Textos i Documents, 6), 1984.
- BISSON, Thomas N. *Fiscal Accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*. II vol. Berkeley University of California Press, 1984.
- FELIU, Gaspar i SALRACH, Josep M. (dirs.), ARNALL, M. Josepa i BAIGES, Ignasi J. (coords.), BENITO, Pere, CONDE, Rafael, FARIAS, Víctor i TO, Lluís. *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. Barcelona, Fundació Noguera (Col·lecció Diplomataris, 20-22), 1999.
- FONT RIUS, José M. *Cartas de población y de franquicia de Cataluña*, vol. I: *Textos*. Madrid-Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas (Instituto Jerónimo Zurita. Escuela de Estudios Medievales, Textos XXXVI, Publicaciones de la Sección de Barcelona, 17), 1969.
- MARCA, Petrus de. *Marca Hispanica sive Limes Hispanicus, hoc est, Geographica et Historica Descriptio Cataloniae, Ruscinonis et circumjacentium populorum*. Paris, apud Franciscum Muguet, 1688.
- MARQUÈS, Josep M. *Col·lecció Diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*. Barcelona, Fundació Noguera (Col·lecció Diplomataris, 12), 1997.
- MARQUÈS i PLANAGUMÀ, Josep M. *El Cartoral de Santa Maria de Roses (segles X-XIII)*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XXXVII), 1986.
- MIQUEL ROSELL, Francisco, pbro. (ed.). *Liber Feudorum Major. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*. Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas (Escuela de Estudios Medievales – Sección de Barcelona – Textos y Estudios de la Corona de Aragón, vol. I-II), 1945.
- MONSALVATJE i FOSSAS, Francisco. *Notícies històriques del condado de Besalú*. 26 vol. Olot, imprenta y librería de Juan Bonet, 1889-1919.
- SÁNCHEZ CASABÓN, Ana Isabel. *Alfonso II Rey de Aragón, conde de Barcelona y Marqués de Provenza. Documentos (1162-1196)*. Zaragoza, Institución Fernando el Católico (C.S.I.C.) (Fuentes Históricas Aragonesas, 23), 1995.
- PARDO SABARTÉS, María. *Mensa Episcopal de Barcelona (878-1299)*. Barcelona, 1994.
- PÉREZ GÓMEZ, Xavier (ed.). *Diplomatari de la Cartoixa de Montalegre (segles X-XII)*. Barcelona, Fundació Noguera (Col·lecció Diplomataris, 14), 1998.
- PONS GURI, Josep M. *Inventari dels pergamins de l'Arxiu Històric «Fidel Fita» d'Arenys de Mar*. Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1984.
- PONS GURI, Josep Maria. *El Cartoral de Santa Maria de Roca Rossa*. Barcelona, Fundació Noguera (Textos i Documents, 7), 1994.
- DEL POZO CHACÓN, J.A. «Primeros privilegios concedidos a Cervera». *Miscel·lània Cerverina*, 1 (1983).
- PUIG i FERRÉTE, Ignasi M. *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles XI-XV)*. Vol. II: *Col·lecció diplomàtica*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica XLII/2), 1991.

- RIUS, José, pbro. (ed.). *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés*. Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas (Sección de Estudios Medievales de Barcelona) III vol. 1945, 1946 i 1947.
- SÁNCHEZ CASABÓN, Ana Isabel. *Alfonso II Rey de Aragón, conde de Barcelona y Marqués de Provenza. Documentos (1162-1196)*. Zaragoza, Institución Fernando el Católico (C.S.I.C.) (Fuentes Históricas Aragonesas, 23), 1995.
- UDINA MARTORELL, Federico. *El «Llibre blanc» de Santes Creus (cartulario del siglo XII)*. Barcelona, 1947.

Bibliografia

- Constitutions y altres drets de Cathalunya*. Barcelona, Joan Pau Martí i Joseph Llopis, estampers, 1704 (reedició anastàtica, Barcelona, Editorial Base, 1973).
- FELIU, Gaspar. «Societat i economia», a: UDINA I MARTORELL, Frederic (coord.), *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya*. Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1991.
- FELIU, Gaspar. «El pes econòmic de la remença i dels mals usos», *Anuario de Estudios Medievales*, 22 (1992).
- FELIU MONTFORT, Gaspar. «La vida económica», a: Manuel RIU I RIU (coord.), *La España cristiana de los siglos VIII al XI*. Vol. II. *Los pueblos pirenaicos (718-1035)*. Navarra, Aragón, Cataluña. Tomo VII de: José María JOVER ZAMORA (dir.), *Historia de España Menéndez Pidal*. Madrid: Espasa Calpe, 1999.
- FREEDMAN, Paul H. «Peasant Servitude in the Thirteenth Century», a: Jaume PORTELLA I COMAS (ed.), *La formació i expansió del feudalisme català. Actes del col·loqui organitzat pel col·legi Universitari de Girona (8-11 de gener de 1985)*. Homenatge a Santiago Sobrequès i Vidal. *Estudi General* 5/6 (1985-1986), p. 437-445, traduït a FREEDMAN, Paul H., *Assaig d'història de la pagesia catalana (segles XI-XV)*, Barcelona, Edicions 62 (llibres a l'abast, 241).
- FREEDMAN, Paul H. *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya Medieval*. Vic, Eumo Editorial (Col·lecció Referències, 15), 1993.
- FREEDMAN, Paul. «La servidumbre catalana y el problema de la revolución feudal», *Hispania*, LVI/2, núm. 193 (1996).
- Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*. Fasc. 6, Barcelona, Universidad de Barcelona – Departamento de Filología Latina del C.S.I.C., 1971.
- HINOJOSA, Eduardo de. *El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad Media*. Madrid, V. Suárez, 1905.
- PONS GURI, Josep M. *Recull d'estudis d'Història Jurídica Catalana*, vol. III. Barcelona, Fundació Noguera (Textos i Documents, 22).
- TO FIGUERAS, Lluís. *Família i hereu a la Catalunya nord-oriental (segles X-XII)*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (col·lecció Abat Oliba, 185), 1997.
- VICENS VIVES, Jaume. *Historia de los remensas en el siglo XV*. Barcelona, C.S.I.C., 1945.